

ТИПОЛОГІЯ ГОРОДИЩ IX–X ст. МІЖ ВІСЛОЮ І ТЕТЕРЕВОМ

Нестор-Миколай Рибчинський

аспірант, Львівський національний
університет імені Івана Франка

Проаналізовано наявні класифікації городищ IX–X ст. між річками Вісла та Тетерів, які розробили українські (М. Кучера, Б. Звіздецький, Б. Прищепя) та польські (Е. Дамбровська, М. Воєнка, Т. Дзіньковські) археологи. На цій основі запропоновано власну типологію, що базується на просторових та функціональних критеріях.

Ключові слова: *городища, раннє Середньовіччя, древляни, волиняни, бужани.*

Ранньосередньовічні хроністи повідомляють, що у IX–X ст. у межах річки Вісли та Тетерева існувало декілька протодержав. Їхнім «кістяком» виступали городища. Укріплення виконували роль важливих економічних та адміністративних центрів. До недавнього часу, українські археологи не виділяли ці пам'ятки із загального «давньоруського масиву» IX–XIII ст. Однак слов'янські фортеці IX–X ст. згруповано у кілька класифікаційних схем.

У першу чергу, варто згадати про класифікації М. Кучери. До критеріїв класифікації він зарахував: площу, оборонний периметр та топографічне розташування (Кучера, 1999, с. 27–39). На основі цих ознак дослідник виділив чотири великі групи: Західноволинську, Північноволинську, Південноволинську та Східноволинську (Кучера, 1999, с. 132–142). Спираючись на топографічні критерії М. Кучери, давні фортеці басейну Горині спробував згрупувати Б. Прищепя (2016, с. 45), а Б. Звіздецький (2008, с. 130–133) типологізував пам'ятки землі древлян.

До детального вивчення ранньосередньовічних городищ у межах річки Західного Бугу та Вісли доклались також польські археологи. В першу чергу слід згадати про дослідження Е. Дамбровської. Її класифікація базується на геометричній формі поселень, системі оборони та кількості валів. На їхній основі дослідниці вдалось виділити чотири типи фортець (Dąbrowska, 1973, s. 50–51). Слід згадати і про

систематизацію М. Воєнки. Центральним критерієм у його типології виступає площа поселення. На його основі дослідник виділив шість типів пам'яток із градацією від найбільших до найменших (Wojenka, 2006, s. 277–287). Спробу класифікації укріплених поселень Холмщини здійснив Т. Дзінковскі. Він вибудував свою класифікацію відповідно до функціональних інтерпретацій укріплених поселень (Dzieńkowski, 2008, s. 31).

На основі проаналізованих класифікацій дослідників городищ IX–X ст. у межах річчї Вісли та Тетерева пропонуємо власну класифікацію для аналогічних пам'яток цього регіону. В її основу закладено дві групи ознак. У першу чергу, це просторові критерії: топографія укріплених поселень, конфігурація оборонного периметра та площа. До другої групи ознак зараховуємо конструктивні особливості оборонних ліній, щільність забудови та характер споруд громадського користування.

На основі цих критеріїв виділяємо чотири типи городищ, приаманних усім досліджуваній території. До першого з них зараховуємо давні гради округлої чи близької до кола форми у плані. Зазвичай вони мають невелику площу (до 1 га) та обмежені лише однією (іноді двома) оборонними лініями. Так, на пам'ятці Мотич (Motycz) (гміна Конопниця, Люблінське воєводство) (рис. 1, 1) добре вивчено оборонний вал, що складався зі зрубної стіни, забутованої землею. Ззовні дерев'яно-земляну конструкцію було додатково підсилено валом-відкосом, а з внутрішньої сторони – наземною прибудовою (Kutyłowska, 1990). Забудови на фортецях у Межиріччі Західного Бугу та Вісли, зазвичай, немає. Однак для більшості пам'яток необхідні подальші археологічні дослідження, щоб встановити характер забудови та наявність громадських споруд у межах укріпленого майдану.

До другого типу відносимо фортеці на зразок Злазного, Стеблівки та ін. Вони розміщуються на мисових підвищеннях над річками, за формою близькі до трикутника. Зазвичай, по периметру обмежені однією оборонною лінією, а з відкритої сторони мису могли укріплятись і двома рядами валів. Білівське городище (рис. 1, 2) з півдня та заходу захищене стрімкими схилами мису, а з напільного боку – ровом 25 м завширшки і до 7 м завглибшки (Прищепа, 2016, с. 235). З напільної сторони воно було обмежене потужним валом. Його збережена висота сягає 5 м. З боку урвища збережена висота валу сягала 1,5–2 м (Прищепа, 2016, с. 235). Внутрішня забудова

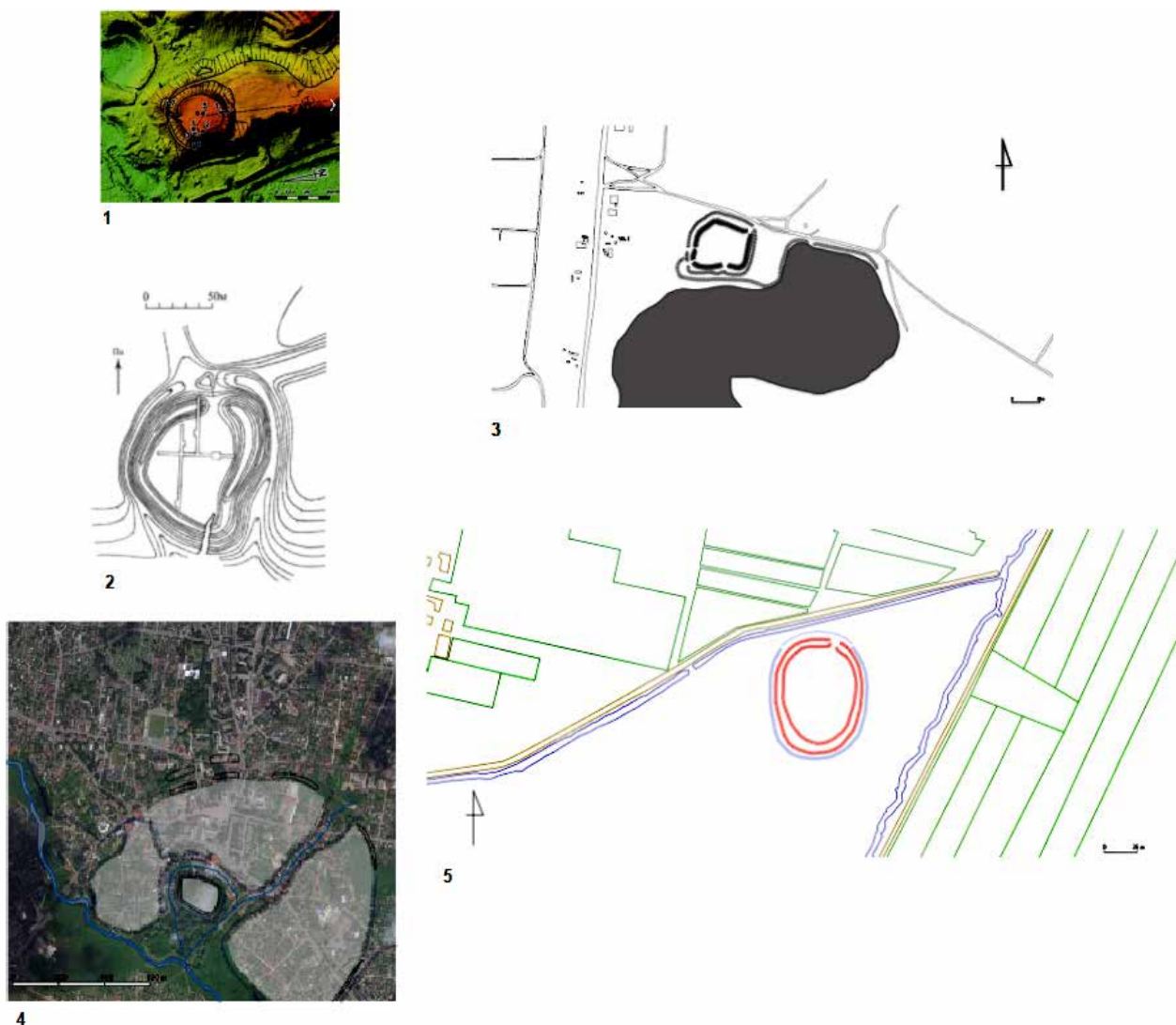

Рис. 1. 1 – план городища Мотич (За Г. Мачкою та Р. Недзвялеком);
2 – план городища Білів (за В. Ауліхом); 3 – план городища Посників (план автора);
4 – план городища у Володимирі-Волинському (за М. Кучерою, з доповненнями автора);
5 – план городища Великий Мидськ (план автора)

досліджена вкрай слабо. На основі польових робіт В. Ауліха та Б. Прищепи (2016, с. 236) можемо констатувати лише її наявність.

До третього типу зараховуємо городища з близькою до прямокутника формою оборонного периметра. Вони здебільшого розташовуються на мисових підвищеннях або на високих терасах. Їхня площа може коливатись від 0,45 га до 0,9 га. Функціональні особливості таких укріплених поселень наразі визначити важко, адже внутрішня територія або невивчена, або поруйнована процесами людської діяльності. До цього типу зараховуємо пам'ятки Іванків, Новоград-Волинський, Устилуг та ін. Однією з найкраще збережених фортець

цього типу є городище Посників (Млинівський район Рівненської області) (рис. 1, 3). З півдня і сходу його оточує річка Новина. Б. Прищепа зазначає, що укріплений майдан займав площу 0,45 га. По периметру його оточує вал висотою до 3 м та рів глибиною до 4 м. Рів міг бути мокрим. Дослідник припускає, що на укріплену територію могло бути три в'їзди, на що вказують розриви у валах (Прищепа, 2016, с. 237).

До останнього, четвертого типу, відносимо найбільші за площею та найскладніші за планувальною структурою пам'ятки. Для них характерні чітко виокремлений дитинець, велика кількість оборонних ліній різної конструкції та конфігурації. Дитинці зазвичай розташовуються на мисоподібних підвищеннях. Через велику кількість фортифікацій суттєво різняться їхні конструктивні особливості. Можемо припустити, що зовнішні оборонні лінії мали порівняно просту конструкцію, а дитинець обороняли потужні та складні за конструкцією оборонні стіни. Внутрішню забудову таких укріплених поселень досліджено лише частково, однак можемо припустити, що її інтенсивність збільшується при наближенні до центральної частини. До цього типу зараховуємо пам'ятки: Будераж (Велике), Грудек над Бугом (Gródek) та ін. Прикладом цього типу можемо вважати городище у Володимирі-Волинському (рис. 1, 4). Ця фортеця займала площу близько 180 га (Кучера, 1999, с. 132–133). Тоді додатково укріпили дитинець площею 1,5 га (Кучера, 1999, с. 133). Зовнішні вали не створювали суцільну лінію оборони, а споруджувались лише у найбільш необхідних місцях. Важливу захисну роль тут відігравали заболочені місцевості, утворені річками Луга та Смоч.

Окремо від інших маємо розглянути городища з так званим відносним датуванням. Зазвичай такі пам'ятки датуються за селищами-супутниками, розташованими поруч. За конфігурацією ліній оборони деякі з них можна віднести до одного з виділених нами типів. Це – фортеці Теремне, Горбаків та ін. Одне з таких укріплених поселень лежить неподалік с. Великий Мидськ (рис. 1, 5) (Костопільський район Рівненської області). Конфігурація оборонного периметра за формою нагадує овал та має розміри 70 × 45 м (Прищепа, 2016, с. 240). На укріпленій території знайдено декілька фрагментів кераміки, які дали змогу датувати його X–XI ст. (Прищепа, 2016, с. 240). Ґрунтуючись на конфігурації фортифікацій, можемо констатувати, що це укріплене поселення схоже на пам'ятки першого типу.

Таким чином, основні класифікації фортець IX–X ст. між річками Вісла та Тетерів були розроблені у другій половині XX – на початку XXI ст. Українські дослідники звертали увагу на територіальні, топографічні критерії. Польські археологи – переважно на просторові та функціональні ознаки. На основі розроблених типологій нам вдалось виокремити дві групи критеріїв: просторові та функціональні. На основі цих груп ознак ми визначили чотири типи городищ IX–X ст. До першого типу віднесено пам'ятки із формою, близькою до кола чи овалу, невеликою площею (до 1 га) та слабо вираженою (або відсутньою) забудовою. До другого типу зараховуємо мисові фортеці із близькою до трикутника формою та невеликою площею (0,2–0,5 га). Цьому типу потужні фортифікації притаманні тільки з відкритого боку мису. До третього типу належать городища підпрямокутної форми з площею 0,45–0,9 га. До четвертого типу – великі за площею та складні за структурою давні гради. Окремо виділяємо пам'ятки, датовані за матеріалами з селищ, що розташовані у безпосередній близькості до укріплених поселень. Такі фортеці мають функціональні та просторові ознаки одного з описаних типів.

- Звіздецький, Б., 2008. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Кучера, М., 1999. *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Прищепа, Б., 2016. *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.
- Dąbrowska, E., 1973. *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studio nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo polskiej Akademii nauk.
- Dzieńkowski, T., 2008. *Plemienne grody wschodniej Lubelszczyzny. Miejsca władzy, obrony i kultu? Wybrane przykłady. Słowianie wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. Historia – kultura – religia*, s. 29 – 34.
- Kutyłowska, I., 1990. *Wczesnośredniowieczne gridzisko w Motyczu koło Lublina. Sprawozdania Archeologiczne*, 41, s. 283–292.
- Wojenka, M., 2006. *Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich. Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, 271–299.

TPOLOGY OF FORTIFIED SETTLEMENTS OF THE IX-X CENTURIES BETWEEN THE WISLA AND THE TETERIV RIVERS

Nestor-Mykolai Rybchynskyi | PhD student, Ivan Franko National University of Lviv

I analyzed existing typologies of settlements of the IX-X centuries between the Wisla and Teteriv rivers. They were developed by Ukrainian and Polish archaeologists. My own typology is built on spatial and functional criteria based on typologies of Ukrainian and Polish researchers.

Keywords: *fortified settlements, Early Middle Ages, drevliany, volyniany, byzhany.*